

Міністерство освіти і науки України

Бердянський державний педагогічний університет
Факультет психолого-педагогічної освіти та мистецтв
Кафедра початкової освіти

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

Марина НЕСТЕРЕНКО

«30» жовтня 2025 р.

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

Кваліфікаційна робота магістра

Виконавець: здобувачка другого рівня
вищої освіти, групи м202ПО-з

Галузь знань А1 Освіта/Педагогіка

Спеціальність 013 Початкова освіта

Освітньо-професійна програма

«Початкова освіта»

Кульбач Лариса Михайлівна

Керівник: канд. пед. наук, доцентка
Попова Ольга Іванівна

Рецензент: канд.пед. наук, доцентка Лесик
Анжеліка Сергіївна

Запоріжжя – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
1.1 Стан дослідженості проблеми у вітчизняній педагогічній думці.....	8
1.2. Сутність та структура громадянськості як інтегративної якості особистості молодшого школяра.....	15
1.3. Обґрунтування педагогічних умов формування громадянськості молодших школярів.....	26
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ І РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ...	
2.1. Характеристика рівнів сформованості громадянськості молодших школярів.....	44
2.2. Зміст і методика формування громадянськості молодших школярів.....	65
2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	73
Висновки до другого розділу.....	82
ВИСНОВКИ.....	.84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	96

ВСТУП

Актуальність обраної теми. В умовах сучасних українських реалій, зокрема повномасштабної війни з росією та відстоювання українцями незалежності, територіальної цілісності й демократичних цінностей, особливого значення набуває проблема громадянського виховання дітей та молоді. Це зумовлено соціальним запитом на формування покоління громадян, які не лише знають свої права та обов'язки, а й здатні відповідально діяти, приймати свідомі рішення, поважати демократичні цінності та активно долучатися до розбудови суспільства. Україна як держава, що ще в 1991 році на конституційному рівні проголосила себе демократичною, правовою та соціальною, потребує громадян, які вміють жити у відкритому суспільстві, співпрацювати, захищати права і свободи та сприяти суспільному добробуту.

Реформування освітньої галузі, започатковане Концепцією «Нова українська школа» (2016 р.), що ґрунтується на принципах дитиноцентризму, гуманізації, інтеграції та інноваційності освітнього процесу, компетентнісному й наскрізному підходах, ідеях педагогіки партнерства та демократичного освітнього середовища, актуалізує потребу в оновленні змісту, форм і методів виховання. Нові дидактичні принципи, методологічні засади та освітні технології спрямовані на створення такого освітнього середовища, яке забезпечує не лише знання, а й формування ціннісних орієнтацій, гуманістичного ставлення, соціальних навичок, емоційної зрілості та громадянської активності учнів.

Особливої уваги потребує молодший шкільний вік як сенситивний період для формування основ громадянської ідентичності. Саме в цей час закладаються базові уявлення про добро і справедливість, правила співжиття, значення спільноти, відповідальність за власні вчинки. Гуманістичний підхід до дитини, що є пріоритетом сучасної педагогіки, передбачає створення життєвого простору, у якому кожен може реалізуватися як особистість, здатна до співпереживання, співпраці та участі в суспільному житті.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного підходу до виховання громадянськості в початковій школі; соціальним запитом на формування громадянської компетентності з дошкільного та молодшого шкільного віку; потребою інтеграції громадянської освіти в освітні галузі, необхідністю розробки ефективних методичних рішень, адаптованих до вікових особливостей молодших школярів; стратегічним курсом держави на утвердження демократичних засад, прав людини, національної єдності та активного громадянства. Отже, формування громадянськості молодших школярів є не лише педагогічною проблемою, а й національним пріоритетом, що потребує наукового осмислення, системного підходу та практичної реалізації в умовах сучасної школи.

Ці ідеї мають відображення в законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.), «Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України» (2019 р.), «Державному стандарті початкової освіти» (2018 р.), які лежать в основі побудови освітнього процесу.

До вивчення сутності громадянськості звертаються М. Серік (теоретичний аналіз громадянськості), О. Бялик, О. Жаровська, І. Петровська (національна та громадянська ідентичність), Т. Березіна (правова свідомість), Н. Дерев'янка (громадянська культура); проблеми національно-патріотичного виховання досліджують П. Грицак, К. Десятник, Н. Коляда, Л. Момотюк, Г. Орлова, О. Притула, О. Сухомлинська, О. Шестоपालюк; ціннісний складник громадянськості як інтегративної риси вивчають І. Бех, А. Березянська, О. Власенко, С. Матяж, О. Невмержицька, Т. Подковенко; психолого-педагогічні та організаційно-педагогічні умови формування громадянськості розглядають І. Бех, Г. Голубова, Л. Гурова, А. Зубко, А. Литвин, В. Манько, Р. Серьожнікова, І. Федорова, Б. Чижевський, Н. Шагай; наукові підходи до організації громадянського виховання розробляють М. Бабкіна, І. Козубовська, Г. Шикітка, І. Федорова; тему

інтеграції громадянської освіти в освітні галузі початкової школи досліджують В. Григоренко (технологічна галузь), Л. Дубровська, В. Дубровський, Т. Гордієнко (математична галузь), Т. Засєкіна (природнича галузь); проблему розвитку громадянськості в позаурочній діяльності та шкільному самоврядуванні вивчають Д. Грищук, Г. Орлова.

Об'єктом дослідження є процес виховання громадянськості в молодших школярів.

Предметом дослідження є педагогічні умови формування громадянськості учнів у сучасному освітньому середовищі початкової школи.

Мета дослідження: науково обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови, зміст і форми розвитку громадянськості молодших школярів у сучасному освітньому середовищі, з урахуванням соціальних викликів, вікових особливостей та стратегічних цілей громадянської освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан дослідженості проблеми формування громадянськості молодших школярів у вітчизняній педагогічній думці.
2. Визначити сутність та структуру громадянськості як інтегративної якості особистості молодшого школяра.
3. Обґрунтувати педагогічні умови формування громадянськості учнів початкових класів.
4. Експериментально перевірити педагогічні умови формування громадянськості молодших школярів.

Для реалізації поставлених завдань нами були використані **методи:**

теоретичні загальнонаукові: аналіз та синтез, порівняння, класифікація, узагальнення та систематизація, інтерпретація;

теоретичні конкретно-наукові: пошуково-бібліографічний (для відбору історіографічної бази дослідження), системно-компонентний аналіз (для визначення складових громадянськості), порівняльний аналіз (на

контрольному етапі), *прогностичний* (для визначення перспектив та можливостей використання розробленої Моделі реалізації педагогічних умов формування громадянськості молодших школярів в освітньому процесі);

емпіричні: діагностування (для проведення анкетування, опитування, бесіди, тестування, спостереження), *метод експертних оцінок, педагогічний експеримент* (на констатувальному й формувальному етапах) для виявлення рівнів громадянськості молодших школярів, доведення доцільності розроблених педагогічних умов громадянськості молодших школярів, *візуально-графічний* (для унаочнення результатів дослідження).

статистичні: математичного обчислення для оцінювання стану досліджуваної проблеми та експериментального підтвердження ефективності розроблених педагогічних умов громадянськості молодших школярів.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що

вперше розроблено *педагогічні умови* формування громадянськості молодших школярів (1 – підвищення рівня громадянської компетентності педагогів; 2 – оновлення підходів та змісту освітнього процесу у світлі реформування системи освіти на демократичних засадах та в умовах війни; 3 – партнерська взаємодія педагогів, здобувачів освіти, батьків та представників громади; 4 – залучення молодших школярів до соціально значущої діяльності); розроблена *структурна модель* поняття «громадянськість» (громадянська свідомість, громадянська відповідальність, політична та правова культура, громадянська грамотність, патріотизм, бути громадянином планети Земля, чесність, совість і гідність); визначені *компоненти громадянськості* як інтегративної якості молодших школярів (когнітивний, емоційно-ціннісний, емоційно-поведінковий, рефлексивний), запропонована *«Модель реалізації педагогічних умов із формування громадянськості молодших школярів»*, змістове наповнення якої відображено в програмі *«Формування громадянськості молодших школярів»*;

уточнено сутність поняття системи громадянського виховання як багатовимірної освітньої конструкції, що включає низку взаємопов'язаних елементів: цільові орієнтири, ключові завдання, принципи виховної діяльності, суб'єкти взаємодії та характер їхніх стосунків, освітній процес, соціальні й педагогічні умови реалізації, а також механізми управління, які інтегрують ці складники в єдину цілісну модель і забезпечують її динамічний розвиток; громадянськості в молодшому шкільному віці як цілісного особистісного утворення, що поєднує знання, цінності, навички та поведінкові прояви; педагогічних умов як інтегрованої системи організаційних форм, методичних прийомів, дидактичних засобів і навчальних ситуацій, що створюються з метою забезпечення реалізації визначеної педагогічної мети;

подальшого розвитку набули зміст, форми і методи формування громадянськості виховання молодших школярів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробленні та впровадженні методики педагогічного діагностування рівнів громадянськості молодших школярів; упровадженні «Моделі реалізації педагогічних умов із формування громадянськості молодших школярів», змістове наповнення якої відображено в авторській програмі «Формування громадянськості молодших школярів».

Програма «Формування громадянськості молодших школярів» може бути рекомендована для використання вчителями початкових класів із метою інтегрування громадянської освіти в освітній процес, позаурочну діяльність, організацію учнівського самоврядування, співпрацю з батьківською громадськістю, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та для підвищення фахової компетентності.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (81 найменування), 9 додатків на 32 сторінках.

Загальний обсяг роботи – 127 сторінок, із них 84 – основний текст. У тексті вміщено 17 таблиць та 18 рисунків.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та новий підхід до розв'язання проблеми формування громадянськості молодших школярів, актуальної в наш час, з огляду на військовий стан, у якому перебуває український народ, урахувуючи нові умови організації освітнього процесу, реформуючи систему освіти та розбудовуючи демократичну школу. Основна увага зосереджена на розробленні, обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов формування громадянськості молодших школярів.

1. Проаналізовано стан дослідженості проблеми формування громадянськості молодших школярів у вітчизняній педагогічній думці. Узагальнення вітчизняних науково-педагогічних досліджень у межах порушеної теми засвідчило послідовну наукову увагу до проблематики громадянського виховання та її значущість для розвитку сучасної освітньої практики в Україні, зокрема модернізації початкової освіти на засадах Нової української школи. Науковцями систематизовано провідні теоретичні засади, розроблено ефективні методичні орієнтири та запропоновано практичні рекомендації, що сприяють становленню громадянськості молодших школярів у сучасному освітньому середовищі. Проте нами виявлено, що більшість наукових праць охоплює проблему громадянського виховання старшокласників та молоді, і, зважаючи на це, нами здійснена спроба встановлення основних причин цього явища, серед яких – хибна думка, що діти молодшого шкільного віку ще не готові до сприйняття громадянських понять. Однак сучасні наукові дослідження доводять, що саме в цей період формуються засади громадянської свідомості, що вимагає посиленої уваги з боку науковців і педагогів. Отже, молодший шкільний вік є критично важливим етапом для становлення громадянськості особистості, і його потенціал не можна ігнорувати в освітніх стратегіях.

2. Визначено сутність та структуру громадянськості як інтегративної якості особистості молодшого школяра. Громадянське виховання молодших школярів є комплексним процесом становлення морально відповідальної, соціально активної особистості. У його центрі – дитина як майбутній громадянин, що засвоює норми доброчесності, справедливості, патріотизму та поваги. Інтеграція морального, правового, політичного й культурного компонентів громадянського виховання сприяє формуванню правосвідомості, толерантності, планетарного мислення та почуття належності до громади й держави. Щоденна взаємодія з соціальним оточенням забезпечує поступове утвердження активної громадянської позиції. Отже, у контексті нашої теми, уточнено поняття «громадянськості» як цілісного особистісного утворення, що поєднує знання, цінності, навички та поведінкові прояви. Відповідно було розроблена структура громадянськості молодшого школяра, до якої входять когнітивний, емоційно-ціннісний, емоційно-поведінковий та рефлексивний компоненти.

3. Уточнено поняття «педагогічних умов» як сукупності організаційних форм, методів, прийомів і засобів впливу на молодших школярів у вихованні в них громадянськості та обґрунтовано розроблені педагогічні умови формування громадянськості молодших школярів: 1 – підвищення рівня громадянської компетентності педагогів; 2 – оновлення підходів та змісту освітнього процесу у світлі реформування системи освіти на демократичних засадах та в умовах війни; 3 – партнерська взаємодія педагогів, здобувачів освіти, батьків та представників громади; 4 – залучення молодших школярів до соціально значущої діяльності.

4. Експериментально перевірено педагогічні умови формування громадянськості молодших школярів. На констатувальному етапі експерименту визначені критерії та показники сформованості компонентів громадянськості молодших школярів – когнітивного, емоційно-ціннісного, емоційно-поведінкового та рефлексивного; здійснено підбір інструментарію для проведення педагогічної діагностики; проведено педагогічну діагностику

у двох четвертих класах Дніпровського ліцею № 134 гуманістичного навчання та виховання; виявлено та описано рівні сформованості громадянськості як інтегративної риси особистості молодших школярів: високий, середній та низький; встановлено високий рівень готовності вчителів до формування громадянськості молодших школярів, зміст партнерської взаємодії учасників освітнього процесу, громадськості та органів влади з окресленого питання. За результатами констатувального етапу встановлено, що високий рівень сформованості громадянськості продемонстрували загалом 19% молодших школярів, середній – 45,5%, низький – 35,5%. Запровадження в ЕГ на формувальному етапі програми «Формування громадянськості молодших школярів» відповідно до Моделі реалізації педагогічних умов із формування громадянськості молодших школярів, сприяло підвищенню рівня громадянськості молодших школярів в ЕГ. Отримані результати дали змогу виявити динаміку рівнів громадянськості молодших школярів від початку експерименту до його завершення: високий рівень в ЕГ зріс на 17%, в КГ – на 4%; середній рівень в ЕГ зріс на 7%, в КГ – на 4%; низький рівень в ЕГ зменшився на 24%, в КГ – 8%, що підтверджує нашу гіпотезу про те, що запропоновані педагогічні умови сприятимуть значному зростанню рівня сформованості громадянськості молодших школярів.

Здійснене нами дослідження не охоплює всіх аспектів проблематики громадянського виховання, зокрема щодо формування громадянськості молодших школярів як інтегративної якості особистості. Подальші наукові розвідки доцільно спрямувати на вивчення особливостей інтеграції громадянської освіти в освітні галузі початкової школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Актуальні ідеї науково-педагогічної спадщини А.М. Алексюка. *Педагогіка і психологія*. 2017. №4. С. 7–15.
2. Бабкіна М. І. Наукові підходи до організації процесу громадянського виховання молоді. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми. 2016. № 4 (58). С. 430–438.
3. Березіна Т.М. Правова свідомість у процесі державотворення. *Public Administration in Ukraine*. 2022. № 2. С. 45–52.
4. Бех І. Д. Концептуальні засади формування у школяра особистісних цінностей. *Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах : матеріали наук.-практ. конф.* Київ, 1999. С.4–8.
5. Бех І. Д. Психолого-педагогічні проблеми виховання громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст.* Черкаси, 1998. С. 3–6.
6. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 6–7.
7. Бурик М. С. Педагогічні умови формування самоосвітньої компетентності майбутніх учителів трудового навчання та технологій. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. №85. 2022. С. 90–93.
8. Бялик О. В. Формування національної та громадянської ідентичності молоді в умовах сучасних викликів. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія : Педагогічні науки. 2023. Вип. 209. С. 29–33.
9. Василюк М.І. Педагогічна спадщина Г. Ващенко в контексті сьогодення *Наукові записки Мукачівського державного університету*. Серія: Педагогіка та психологія. 2020. № 2(12). С. 40–45.

- 10.Власенко О. М. Система громадянських цінностей старшокласників: констатувальний експеримент. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2019. Вип. 66. С.27–30.
- 11.Григоренко В. Інтеграційний потенціал технологічної освітньої галузі в курсі «Я досліджую світ» початкової школи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 63, том 1, 2023. С. 245–250.
- 12.Грищук Д. М. Громадянська соціолізація молоді в діяльності молодіжних організацій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Старобільськ, 2018. 176 с.
- 13.Голубова Г. А., Зубко А. М., Чижевський Б. О. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх фахівців. *Освітній простір України*. 2019. №17. С. 58–64.
- 14.Гурова Л. В. Педагогічні умови іншомовного розвитку дітей дошкільного віку : кваліфікаційна робота. Херсон : ХДУ, 2021. 52 с.
- 15.Дем'янюк І. В. Життєвий і творчий шлях Т. Д. Дем'янюк у контексті розвитку громадянського виховання в Україні. *Інноватика у вихованні* : зб. наук. пр. / упоряд. О.Б.Петренко. Рівне, 2017. Вип. 6. С. 250–258.
- 16.Дерев'янюк Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури школярів : монографія / за ред. В. Костіва. Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2002. С. 4–6.
- 17.Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / за ред. І. О. Кресіної. Київ : Логос, 2007. 316 с.
- 18.Державний стандарт початкової освіти : затв. постановою Кабінету Міністрів України 21 лютого 2018 р. № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2019 р. № 688). *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.09.2025).

- 19.Десятник К., Грицак П. Україна – моя Батьківщина : парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку. Тернопіль : Мандрівець, 2016. 64 с
- 20.Дубровська Л., Дубровський В., Гордієнко Т. Формування громадянських компетентностей молодших школярів на інтегрованих уроках математики. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 42, том 1, 2021. С. 280–285.
- 21.Жаровська О. П. Національна ідентичність як складова громадянської культури студентської молоді. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2022. № 2. С. 182–190.
- 22.Засекіна Т. М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика : монографія / Тетяна Миколаївна Засекіна. Київ: Педагогічна думка, 2020. 400 с.
- 23.Зязюн І.А. *Педагогічна майстерність*. К.: Вища школа, 2001. 336 с.
- 24.Кириченко В. І. Організація партнерської взаємодії навчального закладу і батьків учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(1). С. 319–326.
- 25.Козубовська І., Шикітка Г. Наукові підходи до розуміння термінів «адаптація» і «соціалізація». *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. Ужгород. 2019. Вип. 10. С.98–103.
- 26.Коляда Н. М. Мистецтво виховання людини у педагогіці В. О. Сухомлинського. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua:8181/handle/6789/9422> (дата звернення: 27.01.2025).
- 27.Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект / Наук. творч. колектив: О. В. Сухомлинська та ін. *Інформ. зб. М-ва освіти і науки України*. 2000. №22. С.7– 21.
- 28.Концепція громадянської освіти та виховання в Україні. *Громадянська освіта*. 2013. № 03. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226> (дата звернення: 27.01.2025).

29. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. нак. Міністерства освіти і науки України від 29 липня 2019 р. №1038. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf> (дата звернення: 10.05.2025).

30. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. нак. Міністерства освіти і науки України 06 червня 2022 року № 527. Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

31. Концепція Нової української школи : ухв. рішенням колегії МОН від 27.10.2016 р. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 29.09.2025).

32. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : затв. розпорядженням Каб. Мін. України від 03.10.2018 р. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/710-2018-%D1%80> (дата звернення: 21.10.2025).

33. Кулакова Л. М. Формування соціальної компетентності молодших школярів в умовах освітньо-виховного процесу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія» : науковий журнал*. Острог : Вид-во НаУОА. 2022. № 14. С. 65–69.

34. Кульбач Л. М. Громадянські компетентності педагога: навчально-методичний посібник для викладачів закладів вищої та неперервної педагогічної освіти. Дніпро : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2024. 69 с.

35. Кульбач Л. М. Головні засади європейського досвіду з громадянської освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя, 2022. Вип. 84. С. 10–16.

36. Кульбач Л. М. Становлення системи цінностей у філософсько-громадянській та педагогічній думці. *Педагогіка формування творчої*

особистості у вищій і загальноосвітній школах. Запоріжжя: КПУ. 2022. Вип. 81. С. 12–19.

37.Кульбач Л. М. Формування громадянської та соціальної компетентностей школярів у Новій українській школі. *Перспективи та інновації науки*. 2022. Вип. 5(10). С. 216–226.

38.Кульбач Л. М. Формування концепції громадянської освіти у вітчизняній педагогічній думці (кінець XX – початок XXI ст.) : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за освітньо-науковою програмою «Освітні, педагогічні науки» спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки. Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2025. 288 с.

39.Кульбач Л. М. Цінності української нації в умовах розбудови демократичного суспільства. *Інноваційна педагогіка*. Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 45. С. 29–32.

40.Литвин А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови» : практ. посібник. 2-ге вид., доп. і переробл. Львів : ЛДУБЖД, 2018. 88 с.

41.Манько В. І. Педагогічні умови формування професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. *Науковий вісник ПНПУ*. 2020. №3. С. 89–94.

42.Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці. Соціологія*. 2013. Вип. 213. Т. 225. С. 27–30.

43.Момотюк Л. Б. Громадянське виховання молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2007. 240 с.

44.Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 07.09.2021 р. № 487/2021. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 10.09.2025).

- 45.Невмержицька О. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані*. 2015. № 7 (123). С. 114–117.
- 46.Орлова Г. В. Виховання Я-концепції молодшого школяра у позакласній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2021. 248 с.
- 47.Орлова Г. М. Громадянське виховання в історико-педагогічному дискурсі: традиції та сучасні виклики. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 31, т. 1. С. 38–42.
- 48.Панібратська А.В. Зміст поняття «педагогічні умови». Науково-методична робота. Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів : матеріали семінару (м. Умань, 25 жовтня 2018 р.). Умань : УДПУ, 2018.
- 49.Петренко Л.В. Методологічна зручність і доступність інструментарію. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2021. Вип. 50. С. 112–115.
- 50.Петровська І. Р. Громадянська ідентичність: Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*. 2017. № 1(11). С. 53–63.
- 51.Підкасистий П. І., Пришула Ю. М., Коваленко Н. В., Конюхов М. П. Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів : збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції (25 жовтня 2018 р.). Умань : УДПУ, 2018. С. 45–50.
- 52.Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.
- 53.Покроєва Л. Д., Смирнова М. Є. Освітній кластер як форма мережевого партнерства в системі професійного розвитку педагогів Харківського регіону. *Джерело педагогічних інновацій*. Харків. 2021. Вип. №2.
- 54.Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 31.10.2025.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 31.10.2025).

55.Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/card/2834-20/conv](https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2834-20/conv) (дата звернення: 13.08.2025).

56.Про повну загальну середню освіту Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 31.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20/conv#Text> (дата звернення: 31.10.2025).

57.Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти» : затв. наказом МОН України від 29 серпня 2024 р. № 1225. *Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity> (дата звернення: 14.03.2025).

58.Притула О. Л. Громадянське виховання особистості як нагальна потреба сучасного українського суспільства. Освітній дискурс: збірник наукових праць. URL: <https://www.journal-discourse.com/uk/kataloh-statei/2024/2024r-507-9/hromadianske-vykhovannia-osobystosti-ia-k-nahalna-potreba-suchasnoho-ukrainskoho-suspilstva> (дата звернення: 14.07.2025).

59.Сєвастьянова О. Сутність та структура громадянськості особистості в умовах сьогодення. Розвиток вищої освіти в Україні : виклики XXI століття : матеріали Всеукр. інтернет-конф. (м. Івано-Франківськ, 7 березня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. URL: <https://conference.pu.if.ua/forum/viewforum.php?f=221> (дата звернення: 18.09.2025).

60.Серьожникова Р. К. Зміст поняття «педагогічні умови». *Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів* :

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Умань : УДПУ, 25 жовтня 2018 р. С. 45–47.

61.Серік М. В. Теоретичний аналіз сутності поняття «громадянськість». *Науковий вісник Донбасу*. Донецьк, 2013. URL: <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN21/13smvspg.pdf> (дата звернення: 17.04.2025).

62.Словник української мови. Портал української мови та літератури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0> (дата звернення: 23.08.2025).

63.Словник української мови: в 11 томах. Том 11. К.: Наукова думка, 1980. с.677.

64.Словник Грінченка. URL: <https://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/60954-umova.html> (дата звернення: 23.08.2025).

65.Сойчук Р. Л., Шенкнехт О. В., Вареник М. С. Ф 79 Формування громадянської компетентності учнів засобами навчальних предметів : навч.-метод. посіб. / Р.Л. Сойчук, О.В. Шенкнехт, Вареник М.С. та ін. Рівне : О. Зень, 2023. 244 с.

66.Сисоєва С.О. *Педагогічні технології у неперервній освіті: монографія*. Київ : ІППО НАПН України, 2001. 183 с.

67.Стратегія національно-патріотичного виховання : затв. Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 21.10.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення: 06.11.2025).

68.Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року : схвал. постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2023 р. № 1322. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 21.10.2025. URL:

звернення: 06.11.2025).

69.Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2. С. 5113.

70.Сухомлинський В.О. Виховання громадянина. Київ : Радянська школа, 1973. 160 с.

71.Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1970. 192 с.

72.Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Київ : Радянська школа, 1977. 279 с.

73.Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Київ : Освіта, 1990. 208 с.

74.Тлумачний словник української мови. WordBook. URL: <https://tsum.wdbk.org/%D1%83/%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0> (дата звернення: 05.06.025).

75.Федорова І. В. Педагогічні умови формування професійної майстерності магістрів-аграріїв. *Педагогічний альманах*. 2020. №45. С. 125–130.

76.Хриков Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. *Шлях освіти*. 2011. № 2. С. 11–15.

77.Шагай Н. М. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Херсон. держ. ун-т., Рівне, 2007. 339 с.

78.Шестопалюк О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти : монографія. Вінниця : Консоль, 2008. 260 с.

79.Шестопалюк О. В. Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 33–35.

80.Щербак І. В. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Миколаїв, 2010. 253 с.

81.Якименко С. І. Підготовка майбутнього вчителя до громадянського виховання учнів початкової школи : монографія. Київ : Слово, 2011. 240 с.